

Чорносотенство: імперське - українське - загальнонародне - міське - маргінальне (сучасна російська історіографія в пошуках нової концепції)

Дмитро Чорний

*Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.
Випуск 5. – Харків: ФріМайнд, 2001. – С. 132-146.*

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

**ЧОРНОСОТЕНСТВО:
ІМПЕРСЬКЕ — УКРАЇНСЬКЕ —
ЗАГАЛЬНОНАРОДНЕ — МІСЬКЕ — МАРГІНАЛЬНЕ
(СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ
В ПОШУКАХ НОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ)**

Чорносотенство залишається одним із важливих сюжетів російської історіографії, яка студіює історію Російської імперії початку ХХ ст. Упродовж останніх 10 років побачила світ значна кількість публікацій: від невеличких публіцистичних статей до ґрунтовної енциклопедії. Усі вони дуже різні за обсягом, стилем, жанром, методологією, ідейно-політичною спрямованістю, але мають одну спільну рису — прямують до пошуку нової концепції історії даного явища в історії самої Росії та її колишніх окраїн, що сьогодні стали незалежними державами.

Сучасна історіографія проблеми бере початок наприкінці 1980-х рр., коли інтерес до минулого набув небачених до того масштабів і впливу на життя суспільства. Історична публіцистика заповонила сторінки журналів та газет, визначаючи не лише теми повсякденних розмов, поведінку людей, а й позицію політичної еліти. Серед авторів публікацій, наукових оглядачів газет саме тоді опинилися чимало фахівців-істориків з науковими ступенями.

Можна погодитися з думкою, висловленою в етносоціологічних нарисах «Русские» (1992 р.): найвизначнішим каталізатором інтересу до історії стала полеміка навколо роману Б. Рибаківа «Дети Арбата»¹. Іншим чинником була поява об'єднань політико-історичного характеру. Ліберальному «Меморіалу» протистояло в Росії патріотичне об'єднання «Пам'ять», погляди лідерів якого небезпідставно трактувались як фашистські.

Якщо ліберальна публіцистика, діячі «Меморіалу» захоплено вітали появу чергових томів згаданого роману Б. Рибаківа, акцентуючи увагу на викритті автором культу особи І. Сталіна, злочинів тоталітарного режиму, то так звана патріотична течія, мозковим центром якої став журнал «Наш современник», почала активно розробляти проблему «єврейського фактору» в подіях революції 1917 р., репресіях 1930-х рр. Як

наслідок, наклад згаданого журналу зріс в 1987—1990 рр. удвічі. Але в боротьбі за умі росіян сили двох течій залишалися нерівними. Як-що тиражі видань, що дотримувалися ліберальної точки зору, сягали 60 млн, то в опонентів — не перевищували 1,5 млн примірників²

Сучасна історіографія чорносотенства пройшла кілька стадій, що відрізняються за кількістю, характером та якістю публікацій, припливами та відпливами громадського інтересу, обумовленого, зокрема, і політичною кон'юнктурою.

Активністю, навіть агресивністю, аргументованістю та ґрунтовністю попервах відзначалися публікації авторів, що дотримувалися ліберальних поглядів. У 1990 р. в журналі «Огонек», який інтелігенція охрестила «головним історичним журналом країни», було надруковано статтю Р. Петрова і А. Чорного «Черная сотня»³. Через кілька місяців у тижневику «Неделя» з'явилася стаття доктора історичних наук, професора В. Сироткіна «Мрак погромов»⁴. Наступного року в розширеному вигляді під заголовком «Так кто же раскручивает «кровавую карусель»?..» вона була надрукована як післямова до історичного роману С. Резніка «Кровавая карусель», присвяченого подіям єврейського погрому в Кишиневі в 1903 р.⁵

Обидві публікації, вміщені у наймасовіших виданнях, написані гостро та яскраво, мали великий резонанс, набули, певною мірою, знакового характеру для тогочасного суспільства. Вважаємо, саме від часу їхньої появи історія чорносотенства набула «самостійного» статусу в рамках більш широкого кола обговорюваних проблем. Тому не дивно, що практично поза увагою широкої громадськості залишилася ґрунтовна, суто наукова стаття І. М. Кисельова, А. П. Кореліна та В. В. Шелохаєва, присвячена порівняльному кількісному аналізу політичних партій Росії в 1905—1907 рр., яка з'явилася майже одночасно із вище згаданими матеріалами⁶.

У статтях Р. Петрова, А. Чорного, В. Сироткіна дуже чітко було розставлено акценти щодо таких питань історії чорносотенства, як вирішальна роль царської адміністрації в організації та спрямуванні всієї діяльності руху, виняткова обмеженість інтелекту, примітивізм теоретичних «шукань» головних ідеологів. Фактично єдиним засобом боротьби чорної сотні вважались єврейські погроми. Уся сукупність їхньої ідеології та діяльності однозначно трактувалась як фашизм.

Із розпадом СРСР, появою політичних партій різного спрямування, у тому числі крайньо правих, націоналістичних, загостренням між-

національних протиріч на пострадянському просторі, зникли будь-які заборони і табу для професійних істориків досліджувати всі питання історичного минулого. Вільним став доступ до архівних джерел. Як наслідок, вже в 1992 р. у Москві та Санкт-Петербурзі з'явилася низка нових публікацій. Серед них слід виділити першу (і поки що єдину) ґрунтовну узагальнюючу монографію С. А. Степанова «Черная сотня в России. 1905—1914 гг.»⁷, інші публікації цього ж автора⁸. Збірки статей «Национальная правая прежде и теперь»⁹ (у трьох частинах, але до нашої теми безпосереднє відношення має лише перша) та «Исторические судьбы евреев в России и СССР: Начало диалога»¹⁰ започаткували обговорення на науковому рівні гострих питань щодо витоків, характеру діяльності та перспектив у новітній Росії правого та націоналістичного рухів, порушених у попередні роки публіцистами. У 1994 р. побачило світ дослідження історії чорносотенства на Уралі, а згодом — у Центрально-Чорноземному, Центрально-Промисловому районах та Поволжі¹¹.

С. А. Степанов, Д. А. Ельяшевич, Б. І. Колоніцький, Р. Ш. Ганелін та інші автори ретельно аналізували витoki ідеології чорносотенства, розробку теоретичних та програмних засад правомонархічних організацій Російської імперії, формування та діяльність їх центральних провідів, приділяючи головну увагу «Союзу Русского Народа» (СРН)¹². Вони відмовилися від применшення значення та масштабів теоретичної роботи російських правих ідеологів, висвітлюючи позитивні та негативні, реакційні складові їхнього доробку. На сторінках цих робіт чорносотенці вперше постали не бандою примітивних карних злочинців, а серйозною політичною силою, вартим уваги, хоча і не вельми успішним опонентом лібералів і соціалістів.

Проте узагальнюючі оцінки чорносотенства залишалися доволі однозначними й різкими. Так, С. А. Степанов вважав їх «революціонерами навиворіт», «правими революціонерами», допускав проведення паралелей між чорносотенством і фашизмом¹³. Д. А. Ельяшевич чітко вказував на те, що ідеологія російського антисемітизму — основа ідеології правих — еволюціонувала до ідеології, яка «може бути однозначно названа російським фашизмом»¹⁴. А. Зубов у статті «Третий русский национализм» навіть дійшов висновку, що не В. Ленін або І. Сталін, а саме російський націоналізм «був справжнім творцем дивної держави на ймення Російська Федерація»¹⁵.

Розійшлися думки фахівців щодо погляду на наявність расистських аспектів у творах чорносотенців. М. Батунський знаходив їх

у статтях одного з ідеологів — В. Л. Величка¹⁶. С. А. Степанов, так само як раніше В. Сироткін, фактично заперечував це. Так, він писав у монографії: «Разом з тим, чорносотенці не створили нічого схожого на расову теорію. Термін «русский народ» розглядався ними широко. Ведучи мову про росіян, чорносотенці брали до уваги також українців та білорусів. Включення родичів по крові до владної родини обумовлювалось високою платою — відмовою від власної культури, яку чорносотенці зневажливо вважали варіантом російської»¹⁷.

Жорстка відповідь ліберальним історикам з боку опонентів не забарилася. Наприкінці 1993 р. літературознавець, публіцист В. Кожин виступив зі статтею під промовистим заголовком «Загадочные страницы истории XX века. Ст. I. «Черносотенцы» и революция» в журналі «Наш современник». Вона поклала початок низці статей, яка в 1995 р. побачила світ спеціальним виданням, а наприкінці 1990-х років автор об'єднав їх в окремий том монографічної серії з п'яти книг «История России. Современный взгляд». Чи не вперше термін «чорносотенство» було взято в лапки, натякаючи на штучність запровадженого, на думку автора, ворогами руху поняття, хоча В. Кожин і вважав, що нічого образливого він не містить. В. Кожин стверджував, що в чорносотенстві акумульовано глибинний духовний, культурний ідеал народу; його діячі були єдиними і рішучими противниками революції, лібералізму. Значну увагу В. Кожин приділив викриттю негативного впливу «єврейства» на історію Росії, уникаючи акцентів на «Протоколи сіонських мудреців» — традиційний перед тим для патріотичної російської публіцистики аргумент¹⁸.

Починаючи з 1996 р., історіографія чорносотенства вступає в нову стадію. Визначальними рисами її стали систематизація накопиченого наукою матеріалу, поглиблена археографічна робота. Саме цього року було видано першу енциклопедію «Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века». Вперше у виданні такого характеру було вміщено статті, присвячені головним організаціям чорносотенного руху, персоналіям діячів, деяким органам преси. Вельми показово, що в енциклопедії відсутня стаття «чорносотенство». Побіжно термін використовується в передмові, деяких статтях (С. А. Степанова «Союз Русского Народа», Ю. Кирьянова «Консервативный блок»). Складається враження, що видавці та автори намагаються створити у читачів такий асоціативний ряд, коли консервативна (права) течія політичного спектру ніяким чином не повинна пов'язуватись з чи-

мось чорним, негативним. Приміром, в енциклопедії є стаття «Черное знамя» — про газету анархістів, що припинила існування після виходу першого номера, і відсутня стаття про газету «Черная сотня», 45 номерів якої побачили світ у Харкові в 1907 р.¹⁹

Того ж року журнал «Вопросы истории» розпочав друкувати добірки документів²⁰, а в 1998 р. у видавництві РОССПЭН побачила світ двотомна збірка джерел «Правые партии. 1905—1917»²¹. Ці публікації, передмови до яких написані Ю. І. Кирьяновим, а також перший у новітні часи огляд літератури з проблеми, зроблений тим самим автором і вміщений наприкінці другого тому збірки документів, рельєфно відображають досягнення в розробці теми російськими істориками, деякі перспективи наукового пошуку, а також психологічний стан, в якому опинилися дослідники.

Ю. І. Кирьянов вважає позитивним зрушенням той факт, що сучасні фахівці почали триматись «академічної» термінології по відношенню до партій, політиків даного спрямування, відмовляючись від навішування ярликів²². Сам він послуговується такими термінами, як «праві», «консерватори», «союзники» замість «чорносотенці». Він підкреслює: «іноді «крайньо праві» (напр., Пасхалов), називали себе чорносотенцями, розуміючи під цим захисників царя та самодержавних державних устоїв, а не погромників, як це робила ліберальна і радикальна преса»²³.

Не погоджуючись з фактичним змістом цього твердження, оскільки праві політики в центрі й на місцях зовсім не «іноді», а навіть дуже часто й охоче послуговувалися щодо себе терміном «чорносотенець», «чорна сотня»²⁴, ми повинні зазначити, що використання термінів «консервативний», «правий» та ін. більш точно відповідно до потреб широкого спектру сучасних гуманітарних наук, подає класифікацію цього явища.

На нашу думку, термінологічну революцію спричинила, перш за все, запекла полеміка між ліберальною та патріотичною течіями суспільної думки пострадянської Росії, в якій остання почала швидко набирати силу. До речі, Ю. І. Кирьянов визнав це, згадуючи прізвище провідного публіциста «Нашего современника». «Можна з чимось не погоджуватись в книзі В. Кожінова, — пише він в «Огляді літератури», — але не можна не сприйняти руйнування ним старих стереотипів, що склались, у висвітленні низки важливих і гострих питань теми, що якщо й не вирішує, то «розчищує» шлях для вирішення цих питань»²⁵.

Отже, як би там частина російських істориків не применшувала значення праць В. Кожінова, не можна не дійти висновку: саме його роботи сприяли корекції поглядів пересічних громадян, політиків, фахівців на чорносотенство. Попит на них зростає. У той час, як професійні історики наприкінці 1999 р. на конференції «Мифы новой хронологии» віднесли праці В. Кожінова до «історико-філософської публіцистики», що перебуває «на периферії фолк-історії», агресивно витискує елітарну культуру масовою²⁶, книга В. Кожінова «Россия. Век XX-й (1901—1939)» обсягом 14 друкованих аркушів і тиражем 2000 примірників була вже підписана до друку у видавництві «Алгоритм»²⁷. У 2002 р. інше російське видавництво — «Экма-пресс» — перевидало цей твір В. Кожінова накладом 5000 примірників. Лівову частину в ньому займає історія чорносотенства.

У другій половині 90-х рр. поява чорносотенства, його життєздатність, навіть корисність почали пов'язувати не лише з «єврейською загрозою», а й у більш широкому контексті — змовою Заходу з «українським сепаратизмом» з метою послаблення Росії. У концентрованому вигляді ця тенденція проявила себе з виходом іншої збірки — «Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола» в серії «Пути русского имперского сознания» (1998 р., додаток до журналу «Москва»). Публікація робіт А. М. Волконського, А. В. Стороженка, А. І. Савенка та ін. супроводжувалася статтею М. Смоліна «Украинский туман должен рассеяться, и русское солнце взойдет». З не меншим пафосом, ніж В. Кожінов викривав єврейський фактор, М. Смолін спрямовував удар проти українців: «Національно мислячі руські люди зобов'язані, заради майбутнього російського народу, під жодним виглядом не визнавати прав на існування за державою «Україна», «українським народом» і «українською мовою». Історія не знає ні першого, ані другого, ані третього — їх немає. Це — фетиші, створені ідеологією наших ворогів»²⁸.

Одним з найскладніших питань для тих, хто пише на зазначену тему, залишається визначення соціальної бази чорносотенства та соціального статусу членів відповідних організацій. Читання та суперечливість, притаманні історіографії радянської доби, в цілому подолані. Нагадаємо, що в узагальнюючому колективному дослідженні «Непролетарские партии России: Урок истории» (1984 р.) зазначалося: найчисельніша організація — СРН — ставила за мету залучення на свій бік найбільш темної та затурканної частини народних мас; «рядові чле-

ни Союзу рекрутувалися з представників дрібної буржуазії — лавочників, дрібних підприємців, власників трактирів, будинків, готелів. Робітники та селяни... були в ньому найменш надійним елементом»; «місцеві відділи очолювали дворяни, представники духовенства, реакційної інтелігенції, чиновництва»²⁹.

Більшість сучасних дослідників беззастережно визнає широкий соціальний спектр учасників чорносотенного руху — від робітників до аристократії. Деякі нюанси зустрічаються лише в трактуванні даного факту. Так, якщо Р. Петров та А. Чорний стверджують, що чорна сотня «вербувала» своїх прихильників в цих прошарках³⁰, то С. А. Степанов дещо обережно зазначає: СРН «утворили вихідці з різних соціальних прошарків»; соціальний склад його членів був строкатим, він єдиний поміж інших партій спромігся «заручитися підтримкою» в Думі поміщицької та селянської курії³¹. П. Ш. Чхартишвілі вважає чорносотенство «рухом частини самого народу»³².

Натомість В. Кожинів із захопленням зазначає: «Чорносотенство» відрізнялось від усіх інших політичних партій своєю, якщо бажате, «загальнонародністю», воно складалося понад межами класів і станів. У ньому із самого початку брали безпосередню участь і найродовитіші князі Рюриковичи... і робітники Путилівського заводу..., найвидатніші діячі культури... і «неписьменні» селяни, підприємливі купці і ієрархи Церкви і т. ін. Ця «загальностановість» в умовах найзапеклішої «класової боротьби», характерної для початку ХХ століття, вже сама по собі привертає зацікавлену увагу»³³.

Інша точка зору представлена в статтях І. М. Кисельова, А. П. Кореліна, В. В. Шелохаєва, В. Сироткіна. Так, перші три історики, відзначаючи граничну строкатість соціального складу чорносотенних організацій, додавали: «серед членів «Союзу» було чимало заможних осіб, причому переважно це були вихідці з низів, які *нещодавно* [вид. нами. — Д. Ч.] здобули свої статки, переважно представники торговельварського капіталу. Рядові члени монархічних союзів належали до «нужденних» класів». Далі історики констатують відсутність у СРН коренів «у будь-яких прошарках російського суспільства»³⁴.

В. Сироткін пов'язує соціальну базу чорносотенства із формуванням у Росії після 1861 р., внаслідок розхитування старих станових структур, «величезного «маргінального прошарку» — соціальних і духовних люмпенів». Історик навіть послуговується щодо таких осіб терміном «інший народ», чия культура була чимось середнім між старою

селянською, обштинною і новітньою міською³⁵, а отже, відзначалася перехідним характером, ірраціональністю тощо.

На нашу думку, остання версія заслуговує на увагу фахівців і може знайти підтвердження або спростування за умов ретельного аналізу фактичного матеріалу щодо соціального складу місцевих осередків чорносотенних партій. У разі підтвердження отримаємо ключ до пояснення загадки тієї багатостановості, надкласовості руху, яка в декого викликає здивування, в когось — захоплення, а відтак — до відповіді на запитання: чому цей рух визначався граничною строкатістю, невиразністю в усьому, крім негативного ставлення до євреїв? Це також допоможе підняти завісу над феноменом швидкого зникнення чорносотенства після 1917 р., коли маргіналізація «раптово» припинилася: більшовицька влада швидко визначила місце і статус кожної особи (звісно, ті, хто не вписався в її приписи, були або репресовані, або опинилися в еміграції).

Водночас, вважаємо, потребує уточнення, більшої визначеності категоріальний апарат. Так, у поняття «маргінал», впроваджене американськими соціологами в 1920-х рр., вкладався (і вкладається) різний соціальний зміст. Смысловий відтінок еволюціонує від різко негативного до, навпаки, позитивного, креативного, залежно від країни, доби тощо³⁶, на відміну, приміром, від поняття «люмпен». Тому перспективним напрямком подальшої роботи може бути поглиблене дослідження соціальної структури населення Російської імперії, зокрема міст (окремо великих і малих), широке залучення фахівців інших наук — соціологів, політологів — до відповідних студій.

Інша проблема — регіональні особливості поширення чорносотенного руху. Частина дослідників обережно торкається її у зв'язку з деякими аспектами становлення ідеології, організаційних структур, масштабів впливу правих по окремих губерніях (Бесарабська), регіонах (Урал)³⁷. Але дослідження ситуації саме в українському регіоні імперії відсутнє, що виглядає-таки дивним, зважаючи на визнання його важливості, специфічного внеску в чорносотенний рух. Приміром, Ю. І. Кирьянов з деяким здивуванням зазначав: «щоправда, дослідження історії правих у таких важливих з точки зору розробки теми регіонах, як губернії Білорусі та України, а також Дону і Північного Кавказу, залишилось поки що на початковій стадії»³⁸. Але жодних пояснень причин виникнення ситуації, що склалась, автор не дає.

У більшості публікацій згадки про Україну зустрічаються в такому вигляді: «Україна та Білорусь», або «15 губерній смуги «єврейської осілости», або «Західний та Південно-Західний край», які були осередками концентрації найбільшої кількості членів правих організацій, місцевостями, де вони проявили себе найактивнішими діями тощо. Навіть С. А. Степанов, який намагався зважено подати картину чорносотенної присутності від Томська на сході до Білостока на заході, від Санкт-Петербурга на півночі до Баку на півдні, не приділяє уваги безпосередньо поясненню того факту, що, за його ж підрахунками, 57,6 % членів усіх правих організацій перебували в губерніях «смуги осілости»³⁹.

Симптоматична еволюція в ставленні до «українського сліду» в чорносотенстві сталася з В. Кожиним. У головній його праці відчувається ретельне намагання зображувати правих як загальноросійське явище. Лише іноді (через необережність?) проривалися конкретні географічні згадки (приміром, чітка вказівка на головний регіон погромів у 1905-му: «порівняно невеликі території, прилеглі до Києва та Одеси»⁴⁰). Але в іншій книзі він вказує на Україну як головний регіон руху: «Чорносотенці» намагалися врятувати від революційного катаклізму *країну*, що зветься Росією, а не утвердити в ній беззастережне панування росіян і, до речі, вони — що добре відомо — мали значно більший вплив в *українських*, ніж у російських губерніях»⁴¹. Таким чином, Україна, зокрема території поза межами великих міст, оголошені осередками руху.

Натомість, Ю. І. Кирьянов акцентує на необхідності уточнення кількості членів правих організацій у регіональному розрізі, ставить під сумнів підрахунки С. А. Степанова, називаючи їх завищеними, розкриває складності археографічної роботи в даному напрямку. Історик фактично закликає до обережності та зваженості у визначенні територіальних меж поширення правих партій⁴².

Для пояснення причин концентрації значної (переважної) кількості членів консервативних організацій у Західних та Південно-Західних губерніях імперії, зокрема в Україні, в сучасній російській історіографії можна виділити два підходи (підкреслимо, що мова йде лише про згадки, вплетені в загальний контекст тих чи інших праць, а не спеціальне дослідження).

Перший, коли вказується на прямиий зв'язок між виникненням і діяльністю правих та охранкою, міністром внутрішніх справ В. Плеве,

фінансовим, адміністративним, моральним сприянням з боку столичних та місцевих урядовців, винятковою реакційністю політики уряду, зокрема П. Столипіна⁴³. Фактичний матеріал, що наводиться авторами публікацій, мало відрізняється від того, яким послуговувалися радянські історики.

Інший підхід простежується в монографії С. А. Степанова. Історик вказує на різні чинники, що обумовлювали появу та функціонування руху. Серед таких він виділяє вплив місцевої адміністрації та духовенства на «наповнюваність» лав правих (Катеринослав, Олександрівськ, Почаїв); збереження споконвічної відсталості народних мас; економічне протистояння між торговцями, деякими групами робітників (вантажники Одеси) православного та неправославного віросповідань; антисемітську та антипольську пропаганду⁴⁴. Таким чином, він робить спробу диверсифікувати причини поширення чорносотенного руху, надаючи врешті-решт в Україні перевагу економічному підґрунтю у вигляді земельного питання⁴⁵. С. А. Степанов доходить висновку, що не можна вважати СРН створеним з ініціативи охранки, «скоріше СРН шукав підтримки в Департаменті поліції»⁴⁶.

В. Кожинов також вбачає в економіці вирішальний чинник принаближеності чорносотенства в окраїнах (а отже, в Україні), посиляючись на колосальне, майже в три рази, домінування в Російській імперії торговців єврейського походження над неевреями, принципову «нерозв'язність конфлікту» звичайними засобами⁴⁷. Звідси автоматично випливає необхідність згуртування політичної діяльності російських великодержавників як єдиних захисників «русских», «православних» від визискування, маніпуляцій революціонерів і лібералів. Упередженість такого трактування стає очевидним, якщо зважити на цілковите ігнорування патріотичним дослідником як наведених вище аргументів С. А. Степанова, так і публікацій українських авторів у російських виданнях. Зокрема, Я. Дашкевич розглядає проблему українсько-єврейських взаємин у широкому контексті всього центрально-східноєвропейського політичного простору початку ХХ ст. Наведені ним факти щодо українсько-єврейських взаємин у Східній Галичині пояснюють, чому серед місцевих українців не виникло чорносотенного аналогу⁴⁸. Цікаво було б почути міркування російських фахівців із цього приводу. До речі, на невідповідність масштабів економічних протиріч пропаганді антисемітизму в губерніях «смути осілости» вказують деякі російські історики⁴⁹.

У російській історіографії порушено ще одне важливе питання — про співвідношення міського і сільського складових чорносотенного руху. І. М. Кисельов, А. П. Корелін, В. В. Шелохаєв, констатуючи тісні зв'язки партійних організацій революційних і ліберальних таборів з міським середовищем, визнали: неможливо провести аналогічний кореляційний аналіз щодо чорносотенних організацій через неповноту даних⁵⁰. Такий висновок розходиться з положеннями історіографії 1970—1980-х рр. Радянські історики доводили, приміром, що в 1906 р. половина місцевих організацій СРН припадала на губернські та повітові міста⁵¹. Визнання цього факту означає лише одне: рух був переважно міським явищем, адже міста становили незначну частку населених пунктів імперії, в них мешкало на початку ХХ ст. 15—19 % населення.

У монографії С. А. Степанова історія чорносотенства аналізується переважно на міському матеріалі. По Україні, зокрема, це Київ, Одеса, Катеринослав, Полтава, Ніжин, Єлисаветград, Кролевець, Херсон, Олександрівськ, Гадяч⁵². Згадується дослідником чорносотенна пропаганда серед почаївських селян, у Васильківському та Ольгопольському повітах⁵³. Практично однаковою була кількість погромів в жовтні-листопаді 1905 р. по містах та селах — 178 та 180⁵⁴ (даних окремо по Україні він не наводить). Кидається у вічі локалізація українського матеріалу виключно губерніями смуги «єврейської осілості» та ігнорування потужного осередку чорносотенства в Харкові та Харківській губернії. Навіть згадки про А. Вязігіна, професора Харківського університету, організатора чорносотенного руху в губернії, одного з теоретиків правої ідеї, лідера фракції в III Думі, які частіше стали зустрічатися в історіографії (С. А. Степанов, В. Кожин, окрема стаття в енциклопедії, написана Ю. І. Кирьяновим), не спонукають дослідників дати пояснення, чому на цій частині території України рух знаходив собі прихильників.

Публікації документів і матеріалів з історії правих партій відкривають нові можливості для дослідження даного питання. На наш погляд, винятково цінну інформацію містить «Список делегатів, прибувших на третій Всероссийский съезд русских людей в Киеве» в 1906 р. Українські губернії були представлені 52 делегатами лише від міст (14 населених пунктів), причому 34 особи репрезентували губернські центри та великі міста — Київ, Катеринослав, Полтаву, Харків, Чернігів, Одесу, тобто найбільш русифіковану частину українських земель⁵⁵. Отже, мозкові центри, впливові й чисельні організації лока-

лізувались саме по містах. Шкода, що відповідні дані по інших з'їздах в даному виданні не наведено, хоча згадується про існування аналогічних списків їхніх представників.

Таким чином, сучасна російська історіографія чорносотенного руху пройшла через піки публікаторської активності в 1992 та 1996—1998 рр. і перебуває сьогодні в стадії, коли необхідно неупереджено осмислити попередній доробок, у тому числі радянської доби. Протягом останніх десяти років зник вододіл між історичними працями, створеними фахівцями за канонами академічної науки та публіцистикою на історичні теми, що сприяло подоланню стереотипів у ставленні до багатьох аспектів історії чорної сотні. Сам термін «чорносотенство» розглядається відтепер як негативний ярлик. Його місце в переважній більшості публікацій заступили такі визначення, як «праві», «консерватори», «монархісти». Утвердилося розуміння необхідності пошуку та введення до наукового обігу нових документів, розширення територіальних рамок дослідження, зокрема поширення чорносотенства в Україні. Однак в даному випадку, на нашу думку, сучасна російська історіографія опинилась і поки що залишається на роздоріжжі щодо вибору підходів для подальших студій. Головні дилеми для неї — виділити Україну як самостійний регіон чи залишитися в «старих» рамках — Південно-Західного краю; зосередитися на вирішальному значенні українського (окраїнного) фактору в появі чорносотенства (специфічні економічні умови, історичні корені) чи використанні адміністративного ресурсу для поширення ідеології, створення великодержавно-шовіністичних організацій. Слабко розробленими є такі аспекти теми, як соціальна база правоконсервативного руху та соціальна приналежність членів місцевих організацій, вплив реформ, революції 1905—1907 рр., урбанізації на його виникнення та розвиток, внесок діячів руху, що походили з українських губерній, в «духовну» скарбницю руху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Русские (этносоциологические очерки). — М., 1992. — С. 384—385.
2. Там же. — С. 408—409.
3. Петров Р., Черный А. Черная сотня // Огонек. — 1990. — № 20. — С. 12—15.

4. Сироткин В. Мрак погромов // Неделя. — 1990. — № 40.
5. Сироткин В. Так кто же раскручивает «кровавую карусель»?..// Резник С. Кровавая карусель. — М., 1991. — С. 209—233.
6. Киселев И. Н., Корелин А. П., Шелохаев В. В. Политические партии в России в 1905—1907 гг: численность, состав, размещение (количественный анализ) // История СССР. — 1990. — № 4. — С. 71—87.
7. Степанов С. А. Черная сотня в России. 1905—1914 гг. — М. — С. 1—992.
8. Степанов С. А. Черносотенцы: «революционеры наизнанку» // Политические исследования. — 1993. — № 1. — С. 154—161; Його ж. «Революционеры справа»: черносотенные союзы // История политических партий России. — М., 1994. — С. 61—87.
9. Национальная правая прежде и теперь: Историко-социологические очерки. Ч. 1. Россия и русское зарубежье. — СПб., 1992. — С. 70.
10. Исторические судьбы евреев в России и СССР: Начало диалога (сб. ст.). — М., 1992.
11. Нарский И. В. «Революционеры справа». Черносотенцы на Урале. 1905—1916. — Екатеринбург, 1994.
12. Степанов С. А. Черная сотня... — С. 948, 86—119, 214—236; Эльяшевич Д. А. Идеология антисемитизма в России в конце XIX — начале XX в. Обзор // Национальная правая прежде и теперь: Историко-социологические очерки. Ч. 1. — С. 47—72; Ганелин Р. Ш. Черносотенные организации, политическая полиция и государственная власть в царской России // Там само. — С. 73—111; Колоницкий Б. И. Правозащитные силы в марте—октябре 1917 года // Там само. — С. 111—124.
13. Степанов С. А. Черная сотня... — С. 30—31.
14. Эльяшевич Д. А. Вказ. праця. — С. 70.
15. Зубов А. Третий русский национализм // Знамя. — 1993. — № 1. — С. 161.
16. Батунский М. Расистский антисемитизм в России: генезис, динамика, истоки // Исторические судьбы евреев в России и СССР. — С. 332—333.
17. Степанов С. А. Черная сотня... — С. 21—22.
18. Кожинов В. Загадочные страницы истории XX в. Ст. 1. «Черносотенцы» и революция // Наш современник. — 1993. — № 10. — С. 130—147.
19. Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М., 1996. — С. 9, 266—267, 576—579, 681—682.

20. Переписка правых и другие материалы об их деятельности в 1914—1917 годах // Вопросы истории. — 1996. — № 1, 3, 4, 7, 8, 10; Правые и конституционные монархисты в России в 1907—1908 гг. // Там само. — 1997. — № 6, 8; Переписка и другие документы правых 1911 года // Там само. — 1998. — № 10—12.

21. Правые партии. 1905—1917. Документы и материалы: В 2 т. — М., 1998.

22. Кирьянов Ю. И. Обзор литературы о правых партиях и организациях в России в 1905—1917 гг. // Правые партии. 1905—1917. Документы и материалы. Т. 2. — С. 729.

23. Переписка правых и другие материалы... // Вопросы истории. — 1996. — № 1. — С. 114.

24. Чорний Д. М. Харків початку ХХ століття: історія міста, долі людей. — Харків, 1995. — С. 76.

25. Кирьянов Ю. И. Обзор литературы... С. 736—737.

26. Конференция «Мифы новой хронологии» // Вестн. Москов. ун-та. Сер. 8. История. — 2000. — № 3. — С. 114, 115.

27. Кожин В. Россия. Век ХХ-й (1901—1939). История страны от 1901 года до «загадочного» 1937 года (Опыт беспристрастного исследования). Серия «История России. Современный взгляд». — М., 1999. — 560 с.

28. Украинский сепаратизм в России. История национального раскола. Сб. — М., 1998. — С. 22.

29. Непролетарские партии России. Урок истории. — М., 1984. — С. 108, 110—111.

30. Петров Р., Черный А. Вк. пр. — С. 12.

31. Степанов С. А. Черная сотня... — С. 90, 110.

32. Чхартишвили П. Ш. Черносотенцы в 1917 году // Вопросы истории. — 1997. — № 8. — С. 142.

33. Кожин В. Россия. Век ХХ-й... — С. 23.

34. Киселев И. Н., Корелин А. П., Шелохаев В. В. Вк. пр. — С. 76, 82.

35. Сироткин В. Мрак погромов...

36. 50/50. Опыт словаря нового мышления. — М., 1989. — С. 143—149.

37. Сироткин В. Так кто же раскручивает «кровавую карусель». — С. 216—221; Эльяшевич Д. А. Вк. пр. — С. 57—58; Нарский И. В. Вк. пр.; Кожин В. Россия. Век ХХ-й... — С. 94—96.

38. Кирьянов Ю. И. Обзор литературы... — С. 732.

39. Степанов С. А. Черная сотня... — С. 109.
40. Кожин В. Россия. Век XX-й... — С. 110—111.
41. Кожин В. Победы и беды России. — М., 2000. — С. 435.
42. Кирьянов Ю. И. Предисловие // Правые партии. 1905—1917. Документы и материалы. Т. 1. — С. 25—26; Переписка и другие документы правых 1911 года // Вопросы истории. — 1998. — № 10. — С. 94—96.
43. Петров Р., Черный А. Вк. пр. — С. 14; Плимак Е. Г., Пантин И. К. Драма российских реформ и революций (сравнительно-политический анализ). — М., 2000. — С. 260—262.
44. Степанов С. А. Черная сотня... — С. 53, 71, 114, 214—235, 238—242, 258.
45. Там само. — С. 242.
46. Там само. — С. 92.
47. Кожин В. Россия. Век XX-й... — С. 96—97.
48. Дашкевич Я. Еврейско-украинские взаимоотношения в Восточной Галиции (конец XIX — начало XX в.) // Исторические судьбы евреев в России и СССР: Начало диалога. — С. 266—267.
49. Эльяшевич Д. А. Вк. пр. — С. 56; Власть и оппозиция: Российский политический процесс XX столетия. — М., 1995. — С. 21—22.
50. Киселев И. Н., Корелин А. П., Шелохаев В. В. Вк. пр. — С. 82, 83.
51. Непролетарские партии России. Урок истории. — С. 110.
52. Степанов С. А. Черная сотня... — С. 55, 59, 63, 67, 75, 77, 86, 114, 214—236.
53. Там само. — С. 248, 258—259.
54. Там само. — С. 55.
55. Правые партии. 1905—1917. Документы и материалы. Т. 1. — С. 203—209.